

Pedagogika a pedagogové v období vlády komunistů

Josef Maňák

Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, Institut výzkumu školního vzdělávání

Česká pedagogika dlouhodobě usiluje o bilanci své minulosti (srov. např. Cach, 1991). V poslední době vzbudily pozornost příspěvky J. Průchy (2000, 2010), J. Mareše (2010) a T. Svatoše (2010), avšak soustavnější kritický rozbor zatím chybí. Prof. Průcha vyzval k diskusi o socialistické pedagogice a vyzval i mě, abych se k této problematice vyjádřil coby pamětník, který v době normalizace nesměl učit a publikovat a navíc se již v roce 1969 habilitoval, ale docentem byl jmenován až po 21 letech. V následujících řádcích se pokouším vyjádřit svůj názor, ale snažím se též hledat poučení pro budoucnost. Má-li diskuse o situaci pedagogiky v období komunistické diktatury přispět k pochopení tehdejších podmínek pro vědu a pro práci jejích protagonistů, je třeba vidět tuto problematiku v širších souvislostech. Pedagogika v době komunistické totality sdílela osudy celé společnosti. Diskuse o této situaci by měla přispět k pochopení tehdejší atmosféry, k ozdravující kritice a k účinné katarzi. Je třeba si uvědomit podmínky a možnosti tvořivé práce i složitou podmíněnost chování člověka za těchto okolností. Snad pomůže pohled ke kořenům komunismu, odkud to všechno začíná, a na peripetie komunistických idejí v dalším vývoji.

Zakladatelé marxismu vybudovali svou teorii na německé klasické filozofii, anglické politické ekonomii a na francouzském utopickém socialismu, ale záhy ji spojili s dělnickým politickým hnutím a s utiskovanými a vykořisťovanými lidmi vůbec, což nemohlo nevyvolat sympatie, které částečně trvají dodnes. Jako každý myšlenkový směr i marxistická teorie procházela vývojem, získávala příznivce i odpůrce a členila se v různé dílčí proudy a směry (např. bolševici, menševici aj.), modifikovali ji různé osobnosti (např. Lenin, Trocký, Bogdanov, Kautský aj.). Zlom nastal po nástupu k moci J. Stalina, který po likvidaci odpůrců násilně zavedl jednotnou ideologii a diktaturu. Avšak i po ztroskotání stalinského kursu se ve světě udržují různé marxistické koncepce (a též politické systémy), a to od umírněných marxistů až po profesionální revolucionáře i bezohledné teroristy (např. J. R. Sánchez-Carlos).

Podobný obraz je možno pozorovat i v našich podmínkách. Ze začátku se stoupenci radikálního marxismu projevovali jako frakce sociální demokracie, ale v roce 1921 se ustavují jako samostatná komunistická strana, která se postupně radikalizuje (např. vylučuje ze svých řad liberálnější spisovatele) a od třicátých let věrně kopíruje stalinský vzor. Po válce využívá osvobozené euforie a na základě nejrůznějších slibů vítězí ve volbách a včleňuje do svých řad i sociální demokraty. Tím se ve struktuře členstva komunistické strany scházejí zarytí bolševici i demokratičtí socialisté, konjunkturní prospěcháři i nadšení idealisté. Veřejné mínění ovlivňuje klamavá propaganda, která dovedně skrývá pravou tvář i nekalé cíle režimu. Tento stav trvá až do odhalení zvěrstev, která režim páchal, ale před veřejností skrýval (např. gulagy, Katyň, četné popravy atd.).

Je obtížně pochopitelné, že falešné teze o rovnosti a spravedlnosti komunismu přetrvávají v názorech některých lidí i po odhalení těchto zločinů. Svědectví o životě při budování socialismu zasvěceně podává E. Dobšíková (2006), poměry ve vědě přibližují sborníky *Věda v Československu* (Kňáva et al., 1999; Kostlán, 2002). Atmosféra útlaku, strachu, persekucí a nesvobody, ale i výhod a preferencí svým stoupencům postupně vytvořila společenské klima, na něž si většina obyvatelstva zvykla. Lidé se uzavřeli do svého soukromí, mnozí odešli do emigrace, někteří se odhodlali k různým formám protestu, výjimečně i k ozbrojenému odporu, ale nejčastější obranou bylo švejkování.

Tuto specifickou atmosféru tehdejšího reálného socialismu je třeba mít na mysli, máme-li posuzovat tehdejší společenské dění, vědecké aktivity i činy jednotlivců. Je to protichůdný kaleidoskop jevů a událostí, jimž vnější podobu vtiskuje vládnoucí komunistická ideologie. Avšak pod povrchem probíhají různé myšlenkové proudy, podle možností se organizují různé nesouhlasné akce, utajované semináře, ožívá šeptandová komunikace odpůrců režimu. Společnost se člení do několika vrstev. Vrcholem společenské hierarchie je skupina vedoucích komunistů (buď z přesvědčení nebo konjunkturalismu), která o všem rozhoduje a hlídá veškeré dění pomocí veřejného i tajného sboru pomahačů. Poměrně početný je okruh nohsledů a přísluhovačů, kteří využívají svého postavení k různým výhodám. Existují však i čestní komunisté, kteří i nadále věří v komunistické ideje a podle možností pomáhají pronásledovaným občanům. Většinu společnosti však představují nestraníci, kteří tvoří onu šedou zónu. Někteří vědečtí pracovníci si dokonce i dnes tuto společenskou anomálii pochvalují, protože jim prý umožnila soustředit se na

svou práci. Zvláštní skupinu tvoří lidé režimem pronásledovaní, hlídání, různě omezovaní a šikanovaní, pokud nejsou přímo žalářováni.

Na ovzduší nedůvěry, nejistoty, represí i pronásledování si kupodivu většina lidí zvykla. Situaci lze srovnat s klimatem nebo s počasím. Přijímáme je jako přirozený jev a čelíme mu oblečením, vytápěním, změnou svých aktivit. Eskymáci přece neutíkají do teplejších krajů, ale přizpůsobují se dané situaci. U nás represivní režim vyvolával většinou uzavírání se do soukromí (např. chalupařením), ovšem i odchodem do zahraničí. Tak jako klima a počasí vyvíjel se a obměňoval také totalitní režim. Po svém nástupu v padesátých letech byl zcela nekompromisní, postupně však vlivem různých okolností měnil taktiku a přizpůsoboval se mezinárodní i domácí situaci (padesátá léta, období pražského jara, období „oteplování“, normalizace). Jeho podstata však zůstávala stejná: direktivismus, nesvoboda, represe, vedoucí úloha jedné strany aj.

Tak tomu bylo i u tvůrčích profesí. Také pedagogy lze zařadit do naznačených kategorií. Nekompromisní zastánci komunistické doktríny reprezentovali vedoucí úlohu strany, ale produkovali většinou jen ideologické agitky, jejich přínos pedagogice je mizivý. Existovala však skupina marxisticky orientovaných pedagogů, kteří se z těchto pozic snažili objektivně řešit závažnou pedagogickou problematiku, ovšem veřejně se v politice neprojevovali. Jako příklad uveďme aspoň O. Chlupa, jehož idea základního učiva je aktuální dodnes. Od této skupiny je třeba oddělit oportunní komunisty, kteří režim veřejně podporovali, ale v podstatě hlavně sledovali své zájmy, jiným však neškodili. Někteří byli velmi zdatní a výkonní, jejich hodnocení je obtížné i proto, že po pádu režimu převrátili kabáty.

Celková pedagogická produkce této doby odpovídá stavu nesvobody a direktivismu, jehož hlavními důsledky byla podřízenost marxistické ideologii, odtrženost od světového vývoje a celkový útlum tvorby. Nevyužívalo se ani progresivních podnětů pedagogů socialistického tábora, např. polských. Právě z polských pedagogických publikací bylo možno získat určitý nadhled, protože polští pedagogové si udrželi svobodnější postoj k západní produkci, např. francouzské a americké. Typickým rysem této doby bylo, že pokud se někomu podařilo získat zajímavý titul ze zahraničí, obvykle jej vlastník využil jen pro svou informační výhodu, aby získal před ostatními náskok. Málo známé jsou osudy těch, kteří nesměli publikovat. Zákaz byl interní, žádný dokument to nenařizoval, avšak při nejistotě se příslušná redakce dota-

zovala zaměstnavatele, zda autor může publikovat. Ze začátku normalizace někteří odvážní nestraníci nabízeli postiženým autorům možnost publikovat pod jejich jménem, avšak tato snaha brzy ztroskotala z obavy prozrazení a následného postihu.

Přes všechny nepříznivé okolnosti vycházely i hodnotné publikace, o něž je možno se opírat i dnes. Zrcadlem stavu úrovně vědecké práce v pedagogice byl časopis *Pedagogika*, jehož úroveň kolísala, protože se v něm odrážela momentální politická situace. J. Mareš (2010) výstižně konstatoval, že útlum vědeckých statí nastal zejména po jeho založení v letech 1951–1957 a v letech tuhé normalizace 1975–1986. Zvlášť otřesný příklad stranické zaslepenosti se projevil v kritice pedagogického reformismu, kdy neobyčejně bojovně vystoupil zejména M. Cipro. V období pražského jara nastalo uvolnění svobodného projevu, což se projevilo oživením vědecké produkce, a významným manifestem se stala výzva *Pedagogika a pedagogové* a založení progresivního časopisu *Pedagogická orientace*. Charakteristické pro vědeckou pedagogickou produkci v celém období bylo, že demokraticky smýšlející autoři se vyhýbali ideologickým tématům a zaměřovali se na ideově neutrální problematiku a na empirické výzkumy. Obvyklým rituálem bylo, že autor v úvodu statě odevzdal uctívou daň stranickým usnesením nebo Leninovu odkazu a dále pokračoval v řešení daného problému. Pohybovat se mezi těmito mantinely nebylo vždy snadné, ale jen za těchto podmínek bylo možno se podílet na vědecké práci a publikovat. Na druhé straně ostražitost ideologických cenzorů postupně slábla, měnila se taktika strany, takže někdy se podařilo uveřejnit i svobodnější názory.

Při posuzování a hodnocení uznávaných osobností někdy narážíme na jejich radikální změnu postojů po pádu komunistického režimu. Myslím, že je jim třeba přiznat právo na změnu smýšlení, ovšem musí být opravdové a veřejně jasně deklarované. Vzpomeňme na obrácení sv. Pavla nebo sv. Augustina, ačkoliv i jejich obrat ze začátku vzbuzoval pochybnosti. Záměrně neuvádíme žádná jména, protože nejsou dispozici žádné důkazy. Výjimku udělejme u již zmíněného M. Cipra, který se příliš kompromitoval při kampani proti V. Příhodovi. Ve své fázi nekompromisního komunistického bojovníka neurvale osobně útočil na představitele demokratické pedagogiky a též ve svých pracích horlivě propagoval komunistickou ideologii. Svědčí o tom např. jeho spis o komunistické mravní výchově (Cipro, 1957). Rozebírá v něm mimo jiné provinění pionýra svým pozdním příchodem domů. Ustaraným rodičům

autor doporučuje, aby použili metodu výstrahy a syna varovali, že bude-li se jeho pozdní příchod opakovat, bude si na něho matka stěžovat pionýrskému vedoucímu. Tuto představu komunistického výchovného působení není třeba pro jeho absurdnost komentovat, ale výstižně dosvědčuje autorovu „vědeckost“. Ovšem Cipro je též autorem hodnotných publikací a o prof. Příhodovi po převratu dokonce napsal oslavnou brožurku. Zůstává však otázka: je možno autorův radikální obrat plně respektovat, nezůstalo v jeho pozdějších spisech něco z jeho dřívějšího myšlení?

Obtíže při kritickém posuzování podobných autorů je možno demonstrovat na různých publikacích z této doby. Některé tehdejší spisy dokonce ovlivňovaly generace budoucích učitelů. Často obsahovaly kromě seriózně zpracovaného materiálu také formulace, které v duchu třídní zaujatosti a politické nenávisti šířily nepravdivé údaje a třídní boj. Problém je v tom, že tyto texty psali i renomovaní autoři, ale po pádu komunismu se k nim nijak nevyjádřili. Přitom je vědecká obec bez zábran uznává. I v tomto případě zůstává nezodpovězena morální otázka tohoto jednání. Mimo jiné to svědčí o charakteru současné společnosti, o určité apatii a lhostejnosti k mravním otázkám. Ukazuje se, že změna komunistického režimu v demokratickou společnost nepřinesla žádoucí obrat ve všech oblastech života, v chování lidí zůstalo určité reziduum nezájmu o věci veřejné (tzv. blbá nálada), přetrvávají některé rysy jednání a myšlení, které vznikly v době nesvobody. I v probíhající školské reformě působí retardačně některé faktory a stereotypy z minulosti, např. pasívní čekání na směrnice a pokyny, nechuť převzít odpovědnost, neúspěchy svalovat na jiné atd.

Pokusme se naznačit několik závěrů. Ukazuje se, že hodnocení pedagogiky a pedagogů se nemůže vymykat z celkového stavu společnosti posuzovaného období. Je třeba si uvědomit, že je nutno pokračovat v kritice komunistické pedagogiky, stejně jako komunistické ideologie vůbec, odhalovat její kořeny, podstatu i praktiky, které společnost výrazně negativně ovlivnily. Hlavní úsilí by se však mělo zaměřit na posilování a prohlubování vědeckého charakteru pedagogiky. Tím je už dáno jednoznačné odmítání ideologických hledisek a nedemokratických postojů vedoucích k nenávisti a nesvobodě. Současně je třeba zbystrit citlivost vůči názorům, které relativizují totalitní řád a vyzvedávají jeho zdánlivé přednosti, protože v poslední době podobných klamavých hlasů přibývá. Mnozí dnešní přívrženci komunismu, žijící již ve svobodné společnosti, se dosud od svých postojů neosvobodili a nedistanco-

vali se od svých bludných názorů. Přesto při rozboru totalitního odkazu by se měly pranýřovat jen ti komunističtí protagonisté, kteří osobně útočili na nepohodlné autory a ohrožovali jejich existenci. Je však třeba mít na paměti, že zastánci komunistické ideologie jen mění taktiku, jejich názory jsou však i nadále v zajetí třídního boje. Nastíněný přehled různých názorů a osudů – od revolucionářů a disidentů až po oddané stoupence režimu a jejich přísluhovače – činí často velké potíže při objektivním posuzování konkrétních činů, postojů, publikací. Přece však je k dispozici celkové objektivní kritérium: hodnota tvorby, přínos k řešení edukačních problémů, věrnost demokratickým ideálům, mravní postoj. I v období vlády komunismu lze najít mnoho pozitivních příkladů, ale málo se vyzvedávají. Proto je třeba v analýzách komunistického období pokračovat, oddělovat zrní od plev a orientovat se na pozitivní přínos všech, kteří přispívali k zajištění kontinuity svobodného, tvůrčího myšlení.

Literatura

- Cach, J. (1991). Poznámky k přípravě kritické analýzy vývoje pedagogiky v letech 1945–1990. *Pedagogika*, 41(5–6), 687–694.
- Cipro, M. (1957). *O mravní výchově mládeže*. Praha: SPN.
- Dobšíková, E. (2006). *Naše doba a my v ní*. Brno: vlastní náklad.
- Kňáva, P., Svobodný, P., Zilynská, B., & Šachová, B. (Eds.). (1999). *Věda v Československu v letech 1945–1953*. Praha: Karolinum.
- Kostlán, A. (2002). (Ed.). *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy.
- Mareš, J. (2010). O vstupování na tenký led. *Pedagogika*, 60(2), 99–103.
- Průcha, J. (2000). 50 let časopisu *Pedagogika*. Vývoj média české pedagogické vědy. *Pedagogika*, 50(4), 340–364.
- Průcha, J. (2011). Vstoupit, či nevstoupit na tenký led analýzy socialistické pedagogiky? *Pedagogika*, 61(2), 187–190.
- Svatoš, T. (2010). Aby pedagogika byla vědou provázenou historickou reflexí. *Pedagogika*, 60(1), 1–3.